

הקדמה

מעמדה הייחודי של משנת הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק (להלן: הרי"ד) במחשבה היהודית בכלל ובמחשבת המאה העשרים בפרט נגזר מגורמים אחדים:

(א) מתודה וסגנון. הרי"ד השתמש בחלק מכתביו בשיטות דיון שאינן רווחות בהגות היהודית האורתודוקסית. 'וביקשתם משם' הוא דיון פנומנולוגי מובהק בדת היהודית. 'איש האמונה הבודד' נתחבר בכתיבה אוטוביוגרפית-קיומית. 'איש ההלכה' מוקדש רובו ככולו לאידאליזם ההכרתי שפיתחו הלמדנים, וסוגיה זו, כקודמתה, נסקרת באמצעות תיאור של דמות (כתיבה טיפולוגית). שלושת סוגי הכתיבה הנזכרים משקפים כיוון מיוחד וחדשני במחשבה היהודית המודרנית.

(ב) הלכה. דיוניו של הרי"ד במגוון השיטות שנקט מכוננים את ייחודה של הדת היהודית על ההלכה. גם כאשר נסחף הרי"ד לתיאור נרחב של החוויה הדתית כמושתתת על יסודות רגשיים, נפשיים וקיומיים, הוא הדגיש תמיד כי תיאור זה נובע מההלכה או מותאם אליה. יצירתו המחשבתית של הרי"ד ניתנת להגדרה כ'פילוסופיה אורתודוקסית של ההלכה'; ייתכן שהגותו של הרי"ד היא הרבה למעלה מזה, אולם ברור שהיא מיוסדת על הגדרה כזו.

(ג) דחיית המטאפיזיקה. המשותף לחיבוריו השונים של הרי"ד הוא הנטייה מדרכה המסורתית של מחשבת ישראל, שהתעניינה בעולמות עליונים ובישויות רוחניות והפיקה היגדים שונים עליהם ועל יחסם להיסטוריה. הרי"ד היה שווה נפש לחקר הספרות הרוחניות כשלעצמן. את האנרגיות הרעיוניות הפנה לתחומים שונים לחלוטין. בנקודה זו יש הבחנה בין תקופות שונות של כתיבת הרב, כפי שנראה להלן.

(ד) דיאלקטיקה. אפיון בולט של כתיבתו הפנומנולוגית והאקזיסטנצי-אליסטית כאחת של הרי"ד הוא ההתנודדות בין הקטבים השונים. הרי"ד התבסס

על הספרות הפנומנולוגית הדתית ובמיוחד על הגותם של אוטו, טיליך וניבור כדי לכונן את התודעה הדתית על הניגודים. אולם הוא לא הסתפק בכך, אלא הפליג ויצר תודעה יהודית מיוחדת שבנויה שכבות שכבות של קטבים וסתירות. אפיון זה של התודעה כה מהותי שהרי"ד הדגיש שגם ראשית דרכו של איש ההלכה רפודה בניגודים, אף שבסופה הוא משתחרר מהם לחלוטין. בכרך הקודם עסקנו בעיקר בחיבור 'איש ההלכה'¹, המשקף את דמותו של הלמדן הליטאי. לטענתנו בחיבור זה יש תפיסות הנוגדות את התפיסות שבחיבורים אחרים פרי עטו של הרי"ד בני אותה תקופה – 'וביקשתם משם' ו'התודעה ההלכתית' (*Halakhic Mind*). הראינו שהעימות מתיישב להפליא לאור הטענה ש'איש ההלכה' איננו משקף את דמותו והשקפותיו של הרי"ד אלא הוא בגדר גל-עד לר' חיים מבריסק ולתלמידיו. בכרך זה אנו מתכוונים לדון בהגות עצמית ושיטתית של הרי"ד ולא בתיאור של דמות שהוא איננו מזדהה אִתָּה הזדהות מלאה כאיש ההלכה. אנו פותחים בניתוח המאמר 'וביקשתם משם' כביטוי ליצירתו ההגותית 'המוקדמת' של הרי"ד, ועוקבים אחר התמורות הרעיוניות בתקופה 'האמצעית' של הגות הרי"ד, בשנות החמישים והשישים של המאה שעברה, ובעיקר בניתוח ההרצאות על הפסיכולוגיה, הדרשות על הזוגיות והמאמרים 'קול דודי דופק' ו'איש האמונה הבודד'. מאחר ש'איש האמונה הבודד' הוא הביטוי הבשל של הגותו הקיומית של הרי"ד, נתחום את התקופה שבה אנו דנים ('האמצעית') לשנים 1955-1965. אף בכרך זה נקודת המוצא של עבודתנו היא פרשנית-אנליטית; אנו מנתחים טקסטים רפלקטיביים המעידים על מהלך הרעיונות של הרי"ד.

מ'איש ההלכה' ל'וביקשתם משם'

המאמר 'וביקשתם משם' מתאר בהרחבה מערכת דיאלקטית של זיקות בין האדם לבין האל מזווית הראייה של התודעה הדתית. הרי"ד דן בו בחוויה הדתית הכללית, ובעצם היות ההלכה גורם מעצב של חוויה כזו ביהדות. המאמר 'וביקשתם משם' התחבר בערך ב-1944, אך הרי"ד הדפיסו רק בשנת 1978. ניתוח המאמר מלמד כי ככל הנראה הוסיף לו הרי"ד חומר מסוים במהלך השנים, אם כי יש להניח שגוף המאמר נותר כמעט כשהיה. על כל פנים לא ידוע לנו על כתב יד מקורי או מעודכן המאפשר להתחקות אחר הוספות ושינויים. לא מעטים הודו כי 'וביקשתם משם' הוא אחד החיבורים החשובים ביותר ביצירתו

1 ד' שורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, איש ההלכה: דת או הלכה.

של הרי"ד אם לא המהותי והמשקף שבכולם, ועם זאת שנים רבות מאז פרסומו היה מונח בקרן זוית, ולא הוקדש לו מחקר עצמאי מקיף.² אנו נברר בהרחבה את המתודה של 'וביקשתם משם', ונעמוד על עיקרי רעיונותיו.

נשוב ונחדד את ההבחנות שבין 'איש ההלכה' ל'וביקשתם משם':
(א) 'איש ההלכה' משקף את דמותם של סבו, אביו ודודו של הרי"ד. לעומת זאת 'וביקשתם משם' מייצג את דמותו של הרי"ד עצמו.

(ב) 'איש ההלכה' משקף דמות חד-ממדית, שאין לה בעולמה אלא למדנות תלמודית וחינוכי תורה; האספקלריה ההכרתית-המדעית היא חזות הכול מבחינתה. 'וביקשתם משם' מציג דמות רב-ממדית, הממוזגת למדנות (כחוויה הכרתית בלעדית) עם חווייתיות דתית רבגונית המתבטאת בתחומים שונים ובכשרים נפשיים ותודעתיים מגוונים (ודאות, מיסטיקה, רגש תלות וכיוצא באלה).

(ג) 'איש ההלכה' מותח בין השיטין ביקורת חריפה על תורת הסוד, ואילו 'וביקשתם משם' רואה בתורה זו ביטוי אותנטי וחיובי של חוויית המאמין.

(ד) 'איש ההלכה' מעוצב על פי הבלעדיות של ההכרה המדעית, דהיינו עולם החוקיות של מדעי הטבע המתמטיים. 'וביקשתם משם' מושתת על הגישה הפנומנולוגית, העומדת על קדימות עקרונית של 'עולם החיים' (Lebenswelt) לעולם התאורטי של המדעים.³

'איש ההלכה' הוא מחקר על הטיפוס הלמדני מבריסק. המונחים הדומיננטיים הם של האיידאליזם ההכרתי של הרמן כהן, אף כי הרי"ד התאמץ לנקוט רושם של גישה פנומנולוגית. 'וביקשתם משם' הוא מחקר מובהק בפנומנולוגיה של הדת. הטיפוס הלמדני של 'איש ההלכה' שולל מכול וכול את קיומה של 'דת' מעבר להכרה ההלכתית, בעוד הטיפוס הדתי של 'וביקשתם משם' מחייב את קיומה של תודעה דתית טרנסצנדנטית, שההכרה ההלכתית היא רק אחד הרכיבים שלה. כמו 'איש ההלכה', האדיש להוויה החוץ-הכרתית, כך גם 'וביקשתם משם' איננו

2 המחקר הקצר היחיד שהוקדש לו מייחס לו בטעות גישה קיומית. ראה M. S. Berger, 'U-vikashtem Mi-sham: Rabbi Joseph B. Soloveitchik's Response to Martin Buber's Religious Existentialism', *Modern Judaism* 18 (1998), pp. 93-118 שום חיבור מחיבוריו המרכזיים של הרי"ד בשנות הארבעים איננו מתאפיין בגישה קיומית. גישתו של הרי"ד היא פנומנולוגית-דתית במובהק, ורק זעיר שם זעיר שם מופיע מקור קיומי כלשהו שאיננו מעיד על שינוי בכיוון הכללי.

3 כניסוחו של P. S. MacDonald (ed.), *The Existentialist Reader*, Edinburgh 2000, p. 29

מעוניין בעולם החוץ-תודעתי. שימת העולם (החושי-האיכותי) בסוגריים משותפת לאידאליזם ההכרתי ולפנומנולוגיה. אולם שורה של הכרות 'טרנסצנדנטיות' ממלאות את התודעה הדתית בצד החשיבה ההלכתית. לפיכך גורם ההשפעה המהותי על 'איש ההלכה' הוא חיבוריו הפילוסופיים-הכלליים של הרמן כהן, בעוד שגורם ההשפעה על 'וביקשתם משם' הוא בעיקר כתבי הפנומנולוגים של הדת.

בירור שיטתי ומושגי

באמצע שנות החמישים של המאה העשרים השתנה המיקוד של משנת הריי"ד. תחת ההתמקדות המוחלטת במחקר הטהור של התודעה הדתית נדרש הריי"ד גם למאפיינים של הקיום הדתי הממשי. במילים אחרות, הריי"ד עבר מפנומנולוגיה של הדת כמוטיב בלעדי בשלב הראשון של הגותו לאקזיסטנציאליזם. מאז ואילך הוטרד הריי"ד מסוגיות כמו הקיום הדתי האותנטי בניגוד לקיום הלא-אותנטי, אפשרות התקשורת והדיאלוג עם הזולת, השפעת הקהילה על הקיום הקונקרטי וכיוצא באלה. לעתים רמז הריי"ד כי ההווה הדתית איננה מתמצה בשיטה כלשהי אף לא בכיוון מחשבה זה או אחר. אולם אי אפשר להתעלם מהתופעה שבציר המרכזי של הגות הריי"ד חלה העתקה מסוימת מבלעדיות של המתודה הפנומנולוגית להתוודעות לגישה הקיומית.

אני מדגיש: אינני נוקט מונחים פילוסופיים מקצועיים כמו פנומנולוגיה ואקזיסטנציאליזם כדי לצמצם ולתחום את הגות הריי"ד בגבולות היסטוריים קפדניים, אף לא במגמה לשייך את הריי"ד לזרמים מוגדרים. צמצום ותיחום כאלה הם החמצת המטרה. ההבחנה בין הפנומנולוגיה ההוסרליאנית כשלעצמה ובין האקזיסטנציאליזם היא דקה ביותר, והדברים יגעים וידועים.⁴ הקריטריונים שאני נוקט תקפים להגותו של הריי"ד כשלעצמה ונובעים מתוכה. פנומנולוגיה, קיומיות, מהותנות וכדומה עניינן מקדמים המוגדרים אך ורק ביחס להגותו של הריי"ד. אני מסתייע אפוא בתורות היסטוריות אלה מפני שהן נוחות לשימוש בבחינת קריטריונים של מיקוד והבעת עניין. הגישות הפילוסופיות הן כלי מלאכותי שנועד לציין את התנועה והדינמיקה של משנת הריי"ד. כבר הבעתי את דעתי שהריי"ד מתנוודד בין משיכתו לתודעה מטאפיזית לבין שלילתו אותה, בין התמקדות במצוקה האנושית הממשית לבין התחקות התודעה אחרי יחסי האל

4 על טשטוש התחומים בגישתו של היידגר ראה למשל י' גולומב, אביר האמונה או גיבור הכפירה?, ירושלים תשנ"ב, עמ' 159-162.

והאדם עד לדבקות ולאהבה האינסופית. וביתר דיוק, בין מצוקה כאפיון קיומי מתמיד ויציב לבין היעלמותה בשלב התודעתי העליון מתוך דבקות באל. לפיכך מטרת המינוח הפילוסופי אינה אלא לציין מגמות ותחומי עניין. הפנומנולוגיה עניינה דיון מהותני בעל משיכה למטאפיזיקה, בעוד הפילוסופיה הקיומית (אקזיסטנציאליזם) משקפת אכזבה מהמשיכה הנזכרת ופנייה למצוקות כעובדות יציבות של החיים. מעתה ברצוני לברר ולהגדיר: מה ההבדל בין הגות פנומנולוגית להגות קיומית במחשבת הרייך ובהגדרותיה?

(א) תבונה וטעם. ההגות הפנומנולוגית של הרייך מבקשת להתחקות אחר מבנה התודעה הדתית. גישתה היא גישה מהותנית, לאמור היא מבודדת את המרכיבים המהותיים מתוך התופעה הדתית. הפנומנולוגיה היא הכלי שהרייך השתמש בו לחשוף את התודעה הסובייקטיבית, ואת מאמציו השקיע בהצגת זיקתה למישור הפעילות הממשית. בין המרכיבים של התודעה הסובייקטיבית נמצא את התודעה המטאפיזית, לאמור אותה תודעה אנושית התרה אחר החקר המופשט של האלוהות ואחר הסיבתיות והטעם של המעשה האלוהי. לעומת זאת נקודת המוצא של ההגות הקיומית של הרייך היא דחייה מוחלטת של הגורם המטאפיזי והסיבתי.⁵ גם הקוטב של השליטה המדעית על הטבע, הממשיך להתקיים בדיאלקטיקה של הרייך, איננו עוסק בטעמים ובסיבתיות. קוטב זה ממשיך להסתמך על גישתו של הרמן כהן ועל האסכולה הקונבנציונליסטית בפילוסופיה של המדע, ושתייהן דוחות את המטאפיזיקה. על כן התחקה הרייך בתקופת הבלעדיות הפנומנולוגית אחר התודעה המופשטת של האלוהות ואף הציג מודלים שונים של האלוהות. לעומת זאת הדיונים הקיומיים בהגותו שוללים את המטאפיזיקה מכול וכול, גם כגורם תודעתי. ליתר דיוק, המטאפיזיקה איננה מעניינת עוד. לעתים המטאפיזיקה נדחית מכול וכול ולעתים היא מציינת אופן התייחסות לעולם; אולם שוב אין התודעה המטאפיזית כשלעצמה מושא לדיון כבכתבים הפנומנולוגיים. באותה מידה בהגותו הפנומנולוגית הדגיש הרייך את חתירת התודעה לטרנסצנדנטי,

5 יש שטענו כי קירקגור כהוגה קיומי הרחיב את המושג סובייקטיבי כהענקת משמעות בכך שהוא שילב בו את התחום המוסרי (אחריות, זיקה, בחירה וכדומה). ראה R. Poole, *Towards Deep Subjectivity*, New York, Evanston, San Francisco & London 1972, p. 97. גישתו של הרייך מלמדת על הבנה שונה. הוא סבר כי הקיומיות משמעה שינוי המושג סובייקטיבי על ידי ריקונו מההתייחסות למטאפיזי (אף כביטוי תודעתי בלבד).

והכביר מילים על ההתנשאות העל-עצמית של התודעה; לעומת זאת בהגות הקיומית התמקד הרי"ד בעיקר במצב הממשי של הקיום. העניין עובר מהממד שמעבר לאדם (בתודעה) לממד הקונקרטי של האדם.

(ב) מצוקה. ההגות הפנומנולוגית של הרי"ד מתחקה בעיקר אחרי יחסי אדם ואלוה. ליחסים אלה היבטים שונים, כמו אהבה ויראה, דבקות וריחוק. הגות זו רואה ביחסים אלה תופעה 'נורמלית' לחלוטין ואף אופיינית לאדם הדתי. לכתחילה אין בדיאלקטיקה הנחשפת ברמה האובייקטיבית והסובייקטיבית משום בעייתיות כלשהי. נוסף לכך הדיאלקטיקה נפתרת בסופו של דבר, והשניות הופכת אחדות. לעומת זאת בהגות הקיומית נקודת המוצא היא מצוקה ובעיה. אדם נתון מהיותו אדם לסבל, לייסורים, להלם, לחרדה, לסופיות וכיוצא באלה. מכאן ואילך דנים כתבי הרי"ד בתגובות למצב הנתון. מבחינה זו מקבל הרי"ד את הנחת היסוד של ההגות הקיומית-הדתית, ש'אין פתרון אנושי לבעיה האנושית'.⁶ הרי"ד סבור שאין פתרון כלל למצב האנושי, לאמור התגברות מוחלטת על הבעיה; אולם לדידו ההלכה, ורק ההלכה, מאפשרת לאדם את ההתמודדות הראויה עם המצוקה. וביתר דיוק: שמירת ההלכה מאפשרת חיים עם המצוקה, מתוך מודעות ותכליתיות.

(ג) ניכור. ביטוי המצוקה מאפשרים לנו להבחין טוב יותר בין התקופות השונות בהגותו של הרי"ד. ההגות הפנומנולוגית של הרי"ד מניחה מראש זיקה בין אדם לטבע ולסביבה. זיקה זו פושטת ולובשת צורה: לעתים ההווה נחשפת לאדם ולעתים היא חומקת ממנו. אולם בשעה שהטבע הופך בלתי מובן וחסר פשר לאדם, השבר גדול מפני שמתקיימת זיקה המקדימה את יחסי הגומלין הדיאלקטיים. לעומת זאת ההגות הקיומית פותחת במקרים רבים בניכור ובבדידות. הניכור הוא תחושת זרות יסודית. את הניכור לא מקדימים יחסים סימפתיים של קרבה וריחוק; הניכור הוא עובדה ומצב נתון שהוא נקודת פתיחה. הניסיונות להתגבר על הניכור והבדידות הם שונים, אולם אין הם מפיגים את ההינתנות הראשונית.

(ד) ה'אחר'. עניין זה נובע מקודמו במישרין. ההגות הפנומנולוגית של הרי"ד איננה רואה בבעיית הזולת תחום הראוי לדיון עצמאי. הגות זו אמנם נדרשת למקומה של החברה בתודעתו של היחיד, אולם אין ה'אחר' ויחסו ל'אני' ממלאים מקום חשוב במסגרתה או מכוננים אותה.⁷ לעומת זאת ההגות הקיומית

6 J. Macquarrie, *Studies in Christian Existentialism*, Montreal 1965, p. 8

7 כמובן, ההגות הפנומנולוגית של הוסרל נזקקה רבות לזיקה הבין-סובייקטיבית ולאפשרויותיה של התודעות ל'אחר' (ראה למשל ההיגיון החמישי של ההגיונות

של הרי"ד מציבה במרכזה את בעיית הזולת. נקודת המוצא של ההגות הקיומית היא חוסר אוניס בתקשורת עם הזולת, אם זה אדם אחר ואם זה האל בכבודו ובעצמו. סוגיית הזיקה והדיאלוג היא הקוטב שסביבו סובבת ההגות הקיומית של הרי"ד. נבהיר את דברינו: הדיאלוג הקיומי איננו עצם הפנייה לזולת. גם הגות פנומנולוגית עוסקת בפנייה ההדדית של אל ואדם בהתגלות. אולם הגות קיומית יוצאת מנקודת הנחה שקשר בין-סובייקטיבי הוא משימה קשה עד בלתי אפשרית. סובייקט איננו יכול להכיר סובייקט אחר, שכן מעצם הגדרתם אינם ניתנים לטרנספורמציה. התקשורת הבין-סובייקטיבית היא אפוא הסוגיה המעסיקה את הרי"ד בהגותו הקיומית. באותה מידה מעסיקה את ההגות הקיומית בנוסח הרי"ד שאלת הקהילה: שאלת ההסדרה של היחסים הבין-קיומיים בין הסובייקטים השונים במסגרת קהילתית נגזרת מסוגיית הזולת.

(ה) הפגת הדיאלקטיקה. ההינתנות לניגודים, וכפי שהגדיר הרי"ד פעמים רבות: "מצב האבסורד", היא אפיון תודעתי וקיומי כאחד של ההוויה האנושית. אולם בכתבים הפנומנולוגיים אנו מוצאים לעתים קרובות האחדה של ניגודים. ב'וביקשתם משם' השלב העליון של התודעה הוא שלב אחדותי. המאמר 'רעיונות על התפילה' מסתיים אף הוא בשלב אחדותי של התודעה. אני אשאף להראות שגם שלב זה איננו נקי מניגודים, אולם האפיון האחדותי הוא בוודאי גורם מהותי בניסוח השלב העליון של התודעה. לעומת זאת בהגות הקיומית כמעט תמיד הניגוד נותר כמות שהוא. הרי"ד מתמקד בחשיפת הניגוד ובהתחקות אחר הדרך לחיות עמו; אולם שלב אחדותי איננו בנמצא.

(ו) מטרת ההגות. ההגות הפנומנולוגית של הרי"ד היא תוצאה של שני מניעים:

(1) סקרנות ובקשת הדעת: ההוגה חש צורך אינטלקטואלי וחזויתי כאחד להכיר את התודעה הדתית ולחשוף את רכיביה המהותניים.

(2) השתלמות דתית: הכרת התודעה הדתית סוללת את הדרך לדבקות בהסתמך על הכרת השלבים העליונים של התפתחות תודעה זו.

לעומת זאת מטרתה של ההגות הקיומית של הרי"ד תרפויטית בראש ובראשונה: כבר עמדנו על העובדה, שנקודת המוצא של הרי"ד היא מצבו הבעייתי וקיומו הסובייקטיבי המיוחד, ובמילים אחרות התחושה שאין מבינים את מצבו ואת בעיותיו. לפיכך ניסוח המצבים הקיומיים הבעייתיים הוא ניסיון

הקרטיזיאני. אולם הרי"ד כמעט שאיננו משתמש בניתוחים אלה. מבחינתו בעיית הזולת צומחת מתוך הדיאלוג ואפשרויות התקשורת.

תרפויטי להיחלץ מהבדידות ומחוסר האפשרות לתקשר עם הזולת. כך נבין שתי תופעות: (1) בהגותו הקיומית הרי"ד נוקט לא אחת כתיבה אישית; (2) הגות זו פותחת כמעט תמיד בייסורים כנקודת מוצא נתונה. הכותב מתייסר. ההלכה היא ציר הדיון והבריח התיכון של הגות הרי"ד. ייעודה ותפקודה של ההלכה נקבעים על פי המגמה ההגותית. במגמה הפנומנולוגית ההלכה מתעדת ומוסדת את הנטיות הסובייקטיביות של התודעה, בעוד שבמגמה האקזיסטנציאליסטית ההלכה מעניקה משמעות למצבים הקיומיים (סבל, תקשורת עם הזולת וכדומה).

דיאלקטיקה ושיטה [?]

ועם זאת יש לשוב ולהבהיר: מערכת המונחים וסגנונו של הרי"ד השתנו באמצע שנות החמישים של המאה שעברה במונח זה שחלה בהם התרחבות. הווה אומר, הרי"ד המשיך להיעזר בטרמינולוגיה של האידיאליזם ההכרתי ובגישת הפנומנולוגיה של הדת ברקע הדיון. תהיה זו שגיאה לקבוע שהוא זנח כליל את המתודה הפנומנולוגית; נהפוך הוא, הרי"ד המשיך ליצור הגות פנומנולוגית ולהתחקות אחר מבנה התודעה הדתית (ובכללה הנטייה המטאפיזית) כמו נמשך אליה על כורחו; אולם העניין המרכזי של משנתו התגבש סביב הבעיות שהעלתה הפילוסופיה הקיומית-הדתית. דוק ותמצא: רק מאמצע שנות החמישים התגלתה תדמיתו של הרי"ד כ'אקזיסטנציאליסט יהודי', כפי שסווג בידי רבים. השינוי ניכר בבירור בדרשה 'קול דודי דופק' ובשיחות השונות על ענייני פסיכולוגיה, נישואין וחיי משפחה שנתפרסמו בכתב לאחר פטירת הרי"ד, וקיבל פנים שיטתיים בחיבור 'איש האמונה הבודד'. ההתייחסות לשואה ולהקמתה של מדינת ישראל ב'קול דודי דופק' כבר נעשתה בעיקרה בכלים טרמינולוגיים מובהקים של הפילוסופיה הקיומית.

נשוב ונקבע: בלא ספק התמורה במשנת הרי"ד היא בראש ובראשונה מתודולוגית, ומהלכה הוא מחקר התודעה הדתית (פנומנולוגיה) להתמודדות עם הקיום הקונקרטי (אקזיסטנציאליזם), במקביל להמשך בחינת מבנה התודעה הדתית, וביתר דיוק ההתמודדות בין השניים. גם עליו ייאמר, כי יש לפתוח לא רק במה שנוכח לתודעה אלא במה שנוכח לאדם [הממשי]⁸. הרי"ד חמק מההכרעה המוחלטת וביקש לדלג מחקר התודעה לחשיפת אשיות הקיום וחזור חלילה.

הנחת היסוד של חיבור זה היא, שהדילוג בהגות הרי"ד פותח באמצע שנות החמישים של המאה שעברה. עשור קודם לכן שלטה בכתביו הגישה הפנומנולוגית – ביד רמה.

מערכת דיאלקטית כפולה נפרסת לעיני הקורא: (א) התנוודות בין שלילה גורפת של המטאפיזיקה לבין אימוצה כביטוי אותנטי של התודעה המהותנית; (ב) התנוודות בין חקר התודעה הדתית לבין ההתוודעות לשכבות העומק של הקיום הממשי. על כן ברור פעם נוספת, כי האבסורד והדיאלקטיקה הם עיקרון מכונן בהגותו של הרי"ד. מדברינו עולה, כי אין אנו מבקשים אחר שיטה חד-משמעית בכתבי הרי"ד. אמנם יש מגמות שונות שאין להטיל בהן ספק ויש עקרונות מכוננים. למשל, ודאי שביביקשתם משם' סבר הרי"ד שההתנוודות ניתנת ליישוב ולאחדות, בעוד שברוב חיבורי העשור 1955-1965 שלל יישוב אחדותי שכוזה. עקרון האבסורד אף הוא עיקרון מכונן בתקופות הגותו השונות של הרי"ד. אולם להסיק ממגמות ועקרונות אלה על שיטה מובחנת ולכידה יהיה מעשה בלתי אחראי. ספק אם בקשת השיטה הפילוסופית העסיקה אי פעם ברצינות את הרי"ד. על פי רוב כתביו הם התייחסות רעיונית לסוגיות מסוימות בהקשרים מיוחדים⁹ או ניסוחים תרפויטיים לבעיות קיומיות. עקרון האינטנציונליות היה כה חשוב בהגותו גם בגלל אישיותו. עיקרון זה הרי טוען, שהמחשבה וההכרה אינן עוסקות בהנחות כלליות וערטילאיות אלא מתייחסות תמיד לאובייקט. אף הגותו של הרי"ד תמיד תלויה התייחסות (מקום, זמן, בעיות קיומיות-ממשיות וכדומה). חיבורנו זה נועד לעקוב אחר הכיוונים והשינויים בהגותו של הרי"ד מתוך הסתייגות באקלים התרבותי שממנו ינק הרי"ד ושבמסגרתו עיצב את הגותו שלו. הנטיות הרעיוניות הן מושא המחקר שלנו. זו גם הסיבה שנמנעת מהתייחסויות כלליות להגותו של הרי"ד ועסקתי בניתוח מדויק של חיבורים, מסות ומאמרים ספציפיים. כל פרק או סדרת פרקים בחיבורי זה מוקדשים לניתוח כתב מסוים מכתבי הרי"ד ולא לגלגולי רעיונות כוללניים. מבחינה זו כרך זה ממשיך את קודמו, שהוקדש לניתוח 'איש ההלכה' לנוכח כתביו המוקדמים של הרי"ד, והוא מצביע על הלכי הרוח שהעסיקו את הרי"ד החל בחיבור 'וביקשתם משם' ועד ל'איש האמונה הבודד'.

9 למשל, 'איש ההלכה' כתגובה על חורבן הישיבות בשואה; הספרים כ'מה דורך מדוד' שהם תלויי הקשר; המסות מתוך 'מן הסערה' הנידונות להלן בפרק התשיעי, שנאמרו במסודות שונים של בריאות הנפש. על היעדר תאולוגיה שיטתית בהגותו של הרי"ד עמד כבר A. M. Eisen, *The Chosen People in America*, Bloomington & Indianapolis 1983, p. 159

ברצוני לשוב ולהודות לשורה של עמיתים שסייעו במישרין ובעקיפין להתרקמות הניתוח שבספר זה, ובתוכם פרופ' גדעון פרוידנטל ופרופ' אבי שגיא, וחלק מן החומר אף התפרסם לראשונה בחיבורים שבעריכתו. תלמידי רועי זק ואלעד פילר היו אף הם בני שיח לרעיונות אחדים. אחרון חביב, ידידי ד"ר גבריאל בירנבאום, הואיל לקרוא את כתב היד מראשיתו ועד תומו, והערותיו כתמיד יקרות מפז. יבואו כולם על התודה והברכה.

למרבה הצער בשעת מסירת הספר לדפוס נלקח מאתנו בדמי ימיו גיסי, מאיר איגל ז"ל. רעייתו דליה, ילדיו ספיר, עמית ועמנואל ואנו, בני המשפחה, המומים וכואבים. יהל חן הפעוטה לא זכתה ליהנות ממאור פניו. יושרו, יפי תוארו ומידותיו יחסרו לנו. יעמדו הדברים לזכרו.